

*Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences,*  
Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)  
Monthly Journal, Vol. 21, No. 12, Winter 2022, 1-24  
Doi: 10.30465/CRTLS.2021.31637.1897

## **A Critical Review on the Book** ***Hussain Ibn Musa (AS), His Life, Personality, Sepulcher***

**Mohammad Bagheri\***

**Saeed Tavoosi Masroor\*\***

### **Abstract**

Hussain ibn Musa ibn Jafar is a famous Alawi person who transmitted some Hadiths from his father Imam Musa al Kazim and his brother, Imam Ali ibn Musa al Rida (A.S). This lofty position and proximity to the Imamate line, caused the construction of some attributed Sepulchers to him in many cities, of which Tabas, located in the east of Iran, has more fame. Ali Akhavan Mahdavi has written a book on this important personality, his life, and his real place of burring. The present study aims to examine the book critically, therefore, tries to introduce and examine the book, then discusses some problems in it and presents suggestions regarding both the form and the content. So, we prepare our study with the use of a descriptive-analytical approach and of course a special usage of the main historical sources to which compare the contents of them. In conclusion, the author reached some important innovations in comparison with similar sources and studies, and it is completely clear by analyzing the content of hadith and genealogy books. Examination of the Akhavan Mahdavi's book showed that although this book has many advantages and has been effective on subsequent works written on this subject, but shortcomings

\* PhD Student in Islamic History, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author),  
m84bagheri@gmail.com

\*\* Department of Shia studies and Islamic Philosophy and Theology, Allameh Tabataba'i University,  
Tehran, Iran, saeed.tavoosi@atu.ac.ir

Date received: 07/10/2021, Date of acceptance: 23/01/2022



Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

۲ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۱، شماره ۱۲، اسفند ۱۴۰۰

such as lack of research background and critique of sources, the author's little use of Hadith and Rijal sources are among the cons. Some of the author's citations have diminished the book's credibility.

**Keywords:** Hussain Ibn Musa (AS), Tabas, Tabas Shrines, Monshibashi Tabasi, Mohammadreza Azhari.

## بررسی کتاب حسین بن موسی (ع) زندگانی، شخصیت، آرامگاه

محمد باقری\*

سعید طاوسی مسرور\*\*

### چکیده

نوشتار حاضر به بررسی کتاب حسین بن موسی (ع) زندگانی، شخصیت، آرامگاه تألیف علی اخوان مهدوی پرداخته است. بررسی این کتاب به صورت انتقادی و با استناد به منابع گوناگون عرضه شده است. نویسنده کتاب از تحلیل مطالب کتب انساب و حدیث به خلاقیت‌های مهمی دست یافته است، چنان‌که از خلال بررسی پیشینه پژوهش این نوشتار می‌توان سطح بالاتر این کتاب در مقایسه با آثار پیشین با موضوع پژوهش را دریافت. با وجود این، نوشتار حاضر نخست این اثر را معرفی، چهارچوب شکلی و محتوایی آن را توصیف و بررسی، و سپس هم در مورد شکل و هم در مورد محتوا اشکالات و پیشنهادهایی را ارائه کرده است. بررسی کتاب اخوان مهدوی نشان داد که اگرچه این کتاب مزایای متعدد دارد و بر آثار پسین نوشته شده در این موضوع مؤثر بوده است، کاستی‌هایی چون نبود پیشینه پژوهش و نقد منابع، استفاده اندک نویسنده از منابع حدیثی و رجالی، و ضعیف بودن برخی استنادات نویسنده از اعتبار کتاب کاسته است.

**کلیدواژه‌ها:** حسین بن موسی (ع)، طبس، مزارات طبس، منشی‌باشی طبسی، محمدرضا اظهاری.

\* دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،

m84bagheri@gmail.com

\*\* استادیار گروه شیعه‌شناسی و فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران،

saeed.tavoosi@atu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۰۳



## ۱. مقدمه

کتاب حسین بن موسی الکاظم (ع)، زندگانی، شخصیت، آرامگاه، اثر علی اخوان‌مهدوی، تألیفی ارزشمند درباره حسین بن موسی بن جعفر (ع) است که توانسته است ابهامات زیادی را درباره وی روشن سازد. محقق با شیوه‌ای استدلالی و با بهره‌گیری از متون مختلف در حد توان توانسته است سیر منطقی زندگانی حسین بن موسی را بررسی و تجزیه و تحلیل کند. در این پژوهش، شیوه توصیفی-تحلیلی و رویکردی انتقادی به کار گرفته شده است و هدف آن ارزیابی تلاش علمی نویسنده اثر اخیر و نشان دادن جنبه‌های ارزشمند علمی و نیز زمینه‌هایی است که نیازمند تلاش بیش‌تر خواهد بود.

آنچه در این مقاله درباره ارزیابی اثر مذکور و بیان کاستی‌های آن مطرح شده است به هیچ‌وجه به‌منزله زیرسؤال بردن نویسنده یا کاستن از ارزش علمی اثر نویسنده نیست، بلکه توجه به این نکته است که هر اثر علمی می‌تواند نقاط ضعفی داشته باشد و تلاش ناقدان بر آن است که با دیدگاهی علمی و به‌دور از موضع‌گیری برخی کاستی‌های کتاب را روشن سازند. در این مختصر، ابتدا پیشینه پژوهش، سپس معرفی اثر و مؤلف آن، و در نهایت بخش اصلی مقاله آمده است که ارزیابی کتاب نویسنده است. لازم است یادآوری شود که لفظ نویسنده اشاره به نویسنده کتاب دارد.

## ۲. پیشینه پژوهش

نخستین پژوهش درباره امامزاده حسین بن موسی الکاظم (ع) با نام «امامزاده طبس» را محمدرضا اظهري در شماره ۳۳ و ۳۴ مجله نامه آستان قدس در سال ۱۳۴۷ ش به چاپ رسانده است (اظهري ۱۳۴۷: ۱۳۹-۱۴۵). اظهري مقاله خود را با تشریح موقعیت جغرافیایی بنای امامزاده، جایگاه امامزاده در میان مردم طبس، و شهرهای اطراف آغاز کرده، سپس به تشریح بنا، راه‌روها، نقاشی‌ها، گچ‌بری‌ها، ایوان‌ها، صحن امامزاده، و کتیبه موجود در امامزاده پرداخته است. با توجه به ویرانی کلی شهر طبس در زلزله بزرگ سال ۱۳۵۷ و تخریب بقعه امامزاده، توصیفات اظهري از بنای امامزاده حائز اهمیت است. وی در ادامه روایات شفاهی موجود میان مردم درباره امامزاده را گرد آورده است (باقری و ثنایی ۱۳۹۷: ۲۱۰). در این مقاله، برای اولین بار از نامه منسوب به امام رضا (ع) خطاب به حاکم طبس یاد شده است. اظهري این نامه را از نسخه خطی دیوان منشی‌باشی نقل کرده است (اظهري ۱۳۴۷: ۱۴۳).

بررسی کتاب حسین بن موسی (ع) ... (محمد باقری و سعید طاوسی مسرور) ۵

با آن که گویا قصد اظهاری صرفاً نقل این خبر بوده و خود در عباراتی کوتاه در اصالت آن تردید کرده است (همان: ۱۴۰-۱۴۱)، در آثار پس از اظهاری این نامه به عنوان سندی مهم از زندگانی حسین بن موسی تلقی و به بسط آن پرداخته شد. باید توضیح داد که آن نامه‌ای است مجعول که به امام رضا (ع) نسبت داده شده است و اشکالات سندی و محتوایی بسیاری دارد (برای آگاهی از ارزیابی سندی و محتوایی این نامه، بنگرید به باقری و ثنایی ۱۳۹۷: ۲۰۷-۲۲۵).

دومین پژوهش درباره امامزاده طبرس را بزرگ عالمزاده در سال ۱۳۷۷ با عنوان حسین بن موسی (ع) ستاره پرفروغ آسمان کویر به سفارش مؤسسه آستانه حسین بن موسی الکاظم (ع) در پنج فصل انجام داده است. عالمزاده در این کتاب به جایگاه اهل بیت (ع)، ظلم و ستم‌های امویان و عباسیان به ایشان، بازشناسی زندگانی حسین بن موسی براساس نامه امام رضا (ع) به حاکم طبرس، گزارش‌های کوتاهی از منابع انساب، ذکر چند حدیث روایت‌شده از حسین بن موسی، تاریخچه آرامگاه، اهمیت زیارت، و معرفی شهرستان طبرس پرداخته است. همو در مقاله «برادر امام رضا (ع)؛ یادگاری از سلاله پیامبر (ص) در طبرس» خلاصه‌ای از مطالب کتاب را عرضه کرده است (عالمزاده ۱۳۷۷-۱۳۷۸: ۴۶-۴۷). همو در سال ۱۳۸۲ به سفارش امور فرهنگی آستانه مبارکه حضرت حسین بن موسی الکاظم (ع) در کتابی با عنوان نوری منیر در وفق کویر خلاصه‌ای از کتاب پیشین را ارائه داده است. تنها مطالب جدید این کتاب در مقایسه با کتاب پیشین معرفی چند تن از علمای مدفون در آرامگاه امامزاده، معرفی مجتمع‌های بین‌راهی، و ذکر دو کرامت از امامزاده است.

در کتاب نخست، عالمزاده تنها هفت صفحه به زندگانی حسین بن موسی پرداخته (همان: ۵۱-۵۸) و در کتاب دوم نیز تنها چهار صفحه به این موضوع اختصاص داده است (عالمزاده ۱۳۸۲: ۲۵-۲۸). آثار یادشده برپایه نامه مجعول منتسب به امام رضا (ع) خطاب به حاکم طبرس نوشته شده و درحقیقت نویسنده همان نامه را بسط داده است. در ارزیابی آثار عالمزاده باید گفت که این آثار صرفاً توصیفی‌اند و ارزش علمی کمی دارند. برای نمونه، سه فصل از پنج فصل کتاب نخست اصلاً ارتباط مستقیمی با زندگانی حسین بن موسی ندارد. فصل‌های یک، چهار، و پنج به ستم‌های خاندان‌های حکومت‌گر بر اهل بیت، جایگاه زیارت، و معرفی طبرس اختصاص دارد. در فصل دوم نیز نویسنده هفت صفحه به زندگانی حسین بن موسی پرداخته، سپس به معرفی تاریخچه آرامگاه پرداخته، و فصل سوم را به معرفی آرامگاه اختصاص داده است که صحیح آن بود که تمام مطالب مربوط به بنای

آرامگاه در یک فصل ذکر می‌شد. در کتاب دوم نیز تنها چهار صفحه به زندگانی حسین بن موسی اختصاص دارد و بقیه مطالب کتاب تا حد بسیار زیاد مشابه مطالب کتاب نخست و در حقیقت شکل مختصر آن است.

چندین کتاب دیگر نیز در اداره آستان حسین بن موسی الکاظم منتشر شده که همه آن‌ها سفارشی و برای مخاطب عمومی نوشته شده‌اند و تقریباً همه آن‌ها رایگان بین زائران آرامگاه امام زاده طبرس پخش می‌شود. باید گفت که این آثار ارزش علمی بسیار کمی دارند و بدون نوآوری و سخن جدیدی‌اند. همگی این آثار دنباله‌روی آثار عالم‌زاده‌اند و از نظر علمی از آن‌ها نیز ضعیف‌ترند که در ادامه بدان‌ها اشاره می‌شود: ره‌آورد زیارت در میقات‌الرضا، حسین بن موسی الکاظم پرتوی از نور ولایت، حسین بن موسی الکاظم (ع) کوکب آستانه خورشید پسر نازدانه توحید، گنجینه راز، از میقات تا میعاد؛ راهنمای زائران حضرت علی بن موسی الرضا (ع) و حضرت حسین بن موسی الکاظم (ع)، از میقات تا مشهدالرضا؛ پنجره‌ای به سوی رضوان، زیبایی‌هایی از کلام امام رضا (ع) به هم‌راه معرفی آستان مبارک حضرت حسین بن موسی الکاظم (ع)، از میقات الرضا (ع) تا مشهد الرضا (ع) پنجره‌ای به سوی رضوان، به سوی نور، از نگین فیروزه‌ای کویر تا گنبد زرین منیر، رایحه‌ای از بهشت؛ راهنمای زائران حضرت علی بن موسی الرضا (ع) و حضرت حسین بن موسی الکاظم، نگین کویر در میقات الرضا (ع)؛ شرحی بر زندگی حضرت حسین بن موسی الکاظم (ع) برادر حضرت امام رضا (ع)، و جلوه مهر خدا؛ طبرس میقات الرضا.

از دیگر آثار درباره امام زاده طبرس، که به صورت مستقل منتشر شده، کتاب گم‌شده بنی‌هاشم، خورشید نورانی کویر عشق، حسین بن موسی بن جعفر (ع) اثر محمدرضا دهدست است. نویسنده در این کتاب به ذکر فرزندان امام موسی الکاظم (ع)، تولد حسین در سال ۱۷۸ ق، قیام فخر، ذکر یک حدیث درباره حسین بن موسی، هجرت امام رضا (ع) از مدینه به مرو، هجرت حسین بن موسی از مدینه به طبرس، نامه امام رضا (ع) به حاکم طبرس، آرامگاه حسین بن موسی، و معرفی شهرستان طبرس پرداخته است.

نویسنده براساس نامه امام رضا (ع) به حاکم طبرس به بسط مطالب درباره حسین بن موسی پرداخته است. از طرفی نیز، این کتاب را می‌توان بازنویسی شده آثار عالم‌زاده دانست. باید گفت این کتاب در داستان‌پردازی چند گام جلوتر از آثار عالم‌زاده رفته است. نویسنده پس از دو صفحه از آغاز کتاب از قیام حسین شهید فخر سخن گفته و مهاجرت حسین بن موسی به طبرس را به سبب انتقام قیام فخر دانسته است (دهدست ۱۳۸۴: ۹-۱۰). باید توضیح

بررسی کتاب حسین بن موسی (ع) ... (محمد باقری و سعید طاوسی مسرور) ۷

داد که قیام فخر در سال ۱۶۹۹ق در نزدیکی مکه رخ داده (طبری ۱۴۰۳: ج ۸، ۱۹۵-۱۹۸)، اما هیچ مطلبی از قیام حسین بن موسی به صورت مستقل یا حداقل شرکت وی در قیامی در منابع تاریخی منعکس نشده است.

این کتاب را باید رمانی تاریخی دانست تا کتاب علمی در زمینه تاریخ‌نگاری. برای نمونه، درباره مهاجرت حسین بن موسی به طبرستان نوشته است:

این‌که در این راه پرمشقت چه سختی‌ها و مصیبت‌هایی به ایشان رسیده خارج از این نوشته است، ولی بدیهی است که در بین راه تعدادی از آن‌ها فوت می‌کنند و یا در درگیری با سپاهیان حکام منصوب از طرف بنی‌عباس به شهادت می‌رسند (دهدست ۱۳۸۴: ۱۶-۱۷).

این درحالی است که در منابع انساب از حسین بن موسی به‌عنوان مفقود یاد شده (عیلی ۱۴۱۳: ۱۶۶؛ مروزی ۱۴۰۹: ۲۱-۲۲) و بیان‌گر این است که از سرگذشت وی اطلاع دقیقی نزد نسب‌شناسان نبوده است و هیچ‌یک از منابع از همراهان و کیفیت مهاجرت سخنی نیاورده‌اند.

امینی و برقی در مقاله «طبرستان و میراث فرهنگی»، به معرفی مختصر شهر طبرستان، توضیح زندگانی حسین بن موسی براساس نامه امام رضا (ع) به حاکم طبرستان، و معرفی آرامگاه پرداخته‌اند (امینی و برقی بی‌تا: ۲۶-۲۷). مقاله حاضر مقاله‌ای صرفاً توصیفی است و مطلبی افزون‌بر آثار پیشین ارائه نکرده است. محمدرضا بارانی و سید یاسین زاهدی، در مقاله «شرح حال پنج تن از فرزندان امام کاظم (ع)»، به بررسی زندگانی چند تن از فرزندان امام کاظم (ع) از جمله حسین پرداخته‌اند. ابتدا، به ذکر چند روایت از حسین بن موسی و تجزیه و تحلیل آن‌ها پرداخته، سپس به بررسی مزارات منسوب بدو پرداخته‌اند. از این میان، مزارهای شیراز، کوفه، دزفول، و طبرستان را به‌اختصار بررسی کرده و در نهایت به این نتیجه رسیده‌اند که به احتمال قوی مزار حسین بن موسی در طبرستان (بارانی و زاهدی ۱۳۹۰: ۳۸-۴۵).

در پایان این بخش، باید خاطر نشان کرد که پس از انتشار کتاب اخوان‌مهدوی دو همایش درباره حسین بن موسی در سال‌های ۱۳۹۳ و ۱۳۹۴ برگزار شد که هرکدام به صورت جداگانه مجموعه مقالات برگزیده همایش را در کتابی چاپ کردند. در این دو کتاب به وضوح شاهد تأثیرپذیری نویسندگان مقالات از آرای اخوان‌مهدوی هستیم.

### ۳. معرفی نویسنده و کتاب

#### ۱.۳ معرفی نویسنده (نقد و تحلیل خاستگاه کتاب)

آشنایی اجمالی با نویسنده اثر برای شناسایی رویکردهای او در تألیف و هم‌چنین نتایج و استنتاجات کتاب می‌تواند مؤثر باشد (یوسفی فر و دیگران ۱۳۹۷: ۳۳۲). اخوان‌مهدوی از پژوهش‌گران بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی است که سال‌هاست در آن‌جا مشغول فعالیت علمی و پژوهشی است. از اخوان‌مهدوی دو مقاله در پیوند با این کتاب چاپ شده است: نخستین مقاله با عنوان «ستاره‌ای در کویر؛ گزارشی از زندگی حسین‌بن موسی (ع)» ده سال پیش از چاپ کتاب منتشر شده و در آن به معرفی مختصر حسین‌بن موسی پرداخته است (اخوان‌مهدوی ۱۳۸۲: ۸-۹). مقاله دوم با عنوان «کنکاشی پیرامون آرامگاه‌های منسوب به حسین‌بن موسی الکاظم (ع)» که در آن سه مزار شیراز، کوفه، و طبرس، یعنی مهم‌ترین مزارات منتسب به حسین‌بن موسی، را بررسی کرده است. مطالب این مقاله به‌جز بخشی از مطالب مربوط به مزار کوفه شکل مختصرشده مطالب کتاب است و به‌جز چند مورد خاص درباره نقد مزار کوفه سخنی افزون‌بر مطالب کتاب ندارد (اخوان‌مهدوی ۱۳۹۵: ۴۱۳-۴۳۳). از او دو کتاب دیگر نیز منتشر شده است. یکی با عنوان *آیین‌های حرم مطهر رضوی با هم‌راهی رضا نقدی* در سال ۱۳۹۶ و آن دیگری با عنوان *شهر اسلامی دوست‌دار کودک با هم‌راهی علی اسماعیل‌زاده* در سال ۱۳۹۸.

#### ۲.۳ معرفی کتاب

کتاب حسین‌بن موسی (ع) *زندگانی، شخصیت، آرامگاه* اثر علی اخوان‌مهدوی است که در سال ۱۳۹۲ در بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی در سه هزار نسخه منتشر شد. کتاب مشتمل بر دیباچه، پیش‌گفتار، چهار فصل، نمایه، تصاویر، و نقشه‌هاست. گفتنی است این کتاب در بخش سیره و تاریخ رضوی (خانندان) هفتمین کتاب سال رضوی برگزیده شد. دیباچه کتاب به‌قلم محمدرضا راشد‌محصل، استاد بازنشسته گروه ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز، است. نویسنده در پیش‌گفتار به اهمیت و آسیب‌شناسی پژوهش درباره امام‌زادگان، معرفی کتاب، و تقدیر و تشکر پرداخته است. فصل اول به شرح مختصر زندگانی، فرزندان، و چگونگی شهادت امام کاظم (ع)، نقل یازده روایت منقول از حسین‌بن موسی و شش روایت منسوب به وی، و بررسی بعضی از آن‌ها اختصاص دارد.



در فصل دوم، به دلایل مهاجرت امام زادگان، به خصوص مهاجرت حسین بن موسی، پرداخته شده، سپس از کتاب تاریخ تشیع و مزارات شهرستان ساری (نوشته محمد مهدی فقیه بحر العلوم) مطالب مربوط به مدفن های حسین بن موسی آمده است. نویسنده سپس به بررسی روایات پیرامون دفن حسین بن موسی در شیراز، نقد نامه امام رضا (ع) به حاکم طبرستان، تجزیه و تحلیل مطالب کتب انساب درباره حسین بن موسی پرداخته، و در خاتمه دلایل خود را مبنی بر دفن حسین بن موسی در طبرستان ارائه داده است.

در فصل سوم، تاریخچه آرامگاه حسین بن موسی در سه دوره، از آغاز تا اواخر قرن پنجم هجری، از قرن پنجم تا سال ۱۳۵۷، و از ۱۳۵۷ تا زمان نگارش کتاب بررسی شده است. هم چنین، سازمان و تشکیلات امامزاده از دوره تولیت خانواده متولی حقی تا واگذاری آن به آستان قدس رضوی و شرح فعالیت های این سازمان تا زمان نگارش کتاب آمده است. پایان بخش این فصل سه شعر در مدح حسین بن موسی از باقی شهرضایی، ملاعلی متخلص به قنبر، از شاعران محلی طبرستان، و میرزا محمدعلی منشی باشی، دبیر دیوان رسائل آخرین حاکمان خاندان عرب شیبانی طبرستان، است. در فصل چهارم به طور مختصر به جغرافیای تاریخی طبرستان پرداخته است. موقعیت جغرافیایی، وجه تسمیه، جمعیت، آب و هوا، کشاورزی و معادن، محصولات، و جاذبه های زیارتی و گردشگری شهرستان مهم ترین مطالب این فصل است.

#### ۴. نقد کتاب

##### ۱.۴ نقد ویژگی های صوری و ساختار کتاب

صفحه آرایی استاندارد کتاب، قطع کتاب، فونت و اندازه قلم، و طراحی جلد کتاب همانند دیگر کتب این انتشارات کاملاً مناسب انتخاب شده است. کتاب با قلم مناسبی نوشته شده و ویرایش آن به خوبی انجام گرفته است و غلط های املائی چندانی در متن دیده نمی شود و تمام قواعد نگارشی و ویرایشی به جز چند مورد در متن رعایت شده است. مثلاً می توان به استفاده از همزه به جای «ی» در کلمات مضاف و مضاف الیه اشاره کرد. هم چنین، فهرست تفصیلی مطالب کتاب از نقاط قوت کتاب است.

یکی از نکاتی که در بیش تر کتاب های تاریخی چندان رعایت نمی شود، نبود تصاویر و طرح های مناسب و باکیفیت در چنین کتاب هایی است. خوش بختانه یکی از نقاط قوت

اصلی این اثر وجود تصاویر و طرح‌های بسیار باکیفیت و رنگی است که متناسب با متن و بر کیفیت کتاب افزوده است، اما در این بخش صرفاً از مزار طبس تصاویری تهیه شده است که بهتر بود تصاویری از دیگر مزارات منسوب به حسین بن موسی نیز تهیه می‌شد. هم‌چنین، این بخش مشتمل بر تصاویر، نقشه‌ها، و پلان‌های آرامگاه است که بهتر بود هریک در بخش مستقلی می‌آمد.

نمایه یکی از بخش‌های بسیار مهم کتاب‌های علمی محسوب می‌شود که در این کتاب لحاظ شده است، اما کتاب فقط یک نمایه با نام عمومی «نمایه» دارد که نمایه اشخاص و مکان‌ها را در بر می‌گیرد و جای خالی نمایه گروه‌ها و قبایل، آیات، احادیث، اشعار، کتاب‌ها، و... خالی است. هم‌چنین، برخی از اعلام دوبار درج شده، مثلاً میرزا علی منشی‌باشی دو بار (اخوان‌مهدوی ۱۳۹۲: ۱۵۸) به صورت مجزا آمده است که باید یک بار ذکر می‌شد و صفحاتی که این نام آمده است در پی آن می‌آمد. هم‌چنین برخی از اعلام اشخاص در نمایه درج نشده، مثلاً نام هیچ‌یک از همسران، فرزندان، و نوادگان حسین بن موسی که در منابع انساب و حدیث درج شده و نویسنده در کتاب خود آن‌ها را ذکر کرده، در بخش نمایه نیامده است.

نکته دیگر درباره شکل صوری و چهارچوب کتاب تقسیم حجم کلی کتاب بر تعداد فصل‌های آن است. با وجود این که نویسنده تلاش کرده است تا حجم کلی کتاب را به‌طور مساوی بر تعداد فصول در نظر گرفته شده در کتاب تقسیم کند، به نظر می‌رسد چندان موفق نبوده است. مثلاً فصل نخست نوزده صفحه از کتاب را به خود اختصاص داده است و فصل چهار فقط سیزده صفحه، اما فصل دوم ۴۷ صفحه، و فصل سوم ۴۶ صفحه را شامل می‌شود. نکته دیگری که در ساختار کتاب وجود دارد، ارتباط نداشتن مستقیم فصل چهار کتاب، جغرافیای شهرستان طبس، با موضوع کتاب است و اگر این فصل حذف شود، هیچ خللی به فهم دیگر مطالب کتاب وارد نمی‌کند. در کتاب‌های مهمی نظیر طبس شهری که بود (دانش دوست ۱۳۶۹) و جغرافیای تاریخی طبس (امینی ۱۳۸۵) به تفصیل به معرفی شهرستان و جاذبه‌های تاریخی و گردش‌گری آن پرداخته شده است. تمام مطالبی هم که نویسنده در این فصل گردآوری کرده، از تحقیقات جدید و سایت‌های اینترنتی است و خود در این زمینه با استفاده از منابع دست‌اول تاریخ‌نگاری تحقیق نکرده است. صحیح آن بود که نویسنده در پیش‌گفتار چند کتاب را، که در زمینه تاریخ طبس نوشته شده است، ذکر می‌کرد و خوانندگان کنج‌کاو درباره تاریخ و تمدن طبس را بدان‌ها ارجاع می‌دادند.

نکته دیگر این است که میزان نظم منطقی مطالب کتاب و چینش مطالب فصل‌ها چندان مناسب نیست. به‌طور کلی، چینش مطالب کتاب دچار درهم‌ریختگی است، چنان‌که در بسیاری موارد نمی‌توان نظر نویسنده در یک موضوع را در یک جا دید. مثلاً مطالب نویسنده درباره بررسی مزار کوفه، از مزارات منسوب به حسین بن موسی، در فصل یک (اخوان‌مهدوی ۱۳۹۲: ۲۱)، فصل دو (همان: ۴۲، ۴۵) بدون عنوان مجزا، و در ذیل مطالب دیگری آمده که خواننده مجبور است برای آگاهی از نظرهای نویسنده تمام کتاب را مطالعه کند. هم‌چنین، عنوان‌های فرعی کتاب اندک است. مثلاً، در ذیل عنوان «فضاهای بیرونی»، سه تن از مشاهیر مدفون در آرامگاه معرفی شده‌اند که باید ذیل عنوان فرعی پیش‌نهادی هم‌چون «معرفی برخی از مشاهیر مدفون در آرامگاه» قرار می‌گرفتند.

نکته دیگری که در فصل‌بندی کتاب وجود دارد یک‌دست‌نبودن مطالب موجود در هر فصل و هم‌خوانی‌نداشتن عنوان با مطالب ذیل آن است. مثلاً، در فصل نخست کتاب عنوان «نسب و خاندان» ذکر شده، اما تنها به زندگی‌نامه مختصر امام کاظم (ع) در دو صفحه اشاره شده است، درحالی‌که عنوان صحیح آن «پدر» بود. هم‌چنین، در تیتراژ دیگری در همان فصل با عنوان «بررسی روایات» به مادر، محل، و زمان تولد حسین بن موسی پرداخته است که تیتراژهای صحیح و جداگانه آن «مادر» و «محل و زمان تولد» باید می‌بود. هم‌چنین، در همین فصل، نویسنده به تجزیه و تحلیل حدیثی پرداخته است که با مبحث مدفن حسین بن موسی در کوفه هم‌خوانی دارد. صحیح آن بود که نویسنده در ذیل بررسی مزار کوفه، از جمله مزارات منتسب به حسین بن موسی، حدیث یادشده را بررسی می‌کرد.

در انتهای فصل سوم کتاب، که به تاریخچه آرامگاه و توسعه آن در طول تاریخ اختصاص دارد، سه شعر که در مدح حسین بن موسی سروده شده ذکر شده است. صحیح آن بود که نویسنده در فصلی جداگانه تمامی اشعار سروده‌شده درباره امام‌زاده را گردآوری می‌کرد. ذکر این سه شعر در این فصل سنخیتی با دیگر مطالب این فصل ندارد.

در مجموع، براساس اطلاعات موجود در کتاب، صحیح آن بود که کتاب در سه فصل تنظیم می‌شد: فصل نخست، شخصیت حسین بن موسی و بررسی مزارات منتسب بدو؛ فصل دوم، آرامگاه حسین بن موسی؛ فصل سوم، مدایح حسین بن موسی که البته نیاز بود تمام اشعار در این باره گردآوری می‌شد. مطالب فصل یک و دوی کتاب پیوستگی بسیاری دارد و صحیح آن بود که این دو فصل در قالب یک فصل تدوین می‌شد. چنان‌که پیش‌تر اشاره شد، مطالب فصل چهار ارتباط مستقیمی با کتاب ندارد و لازم است حذف شود.

از دیگر مزایای کتاب معرفی مناسب آن در پشت جلد است که سیمای کلی کتاب و چهار فصل آن را به خوبی به مخاطب می‌شناساند، اما متأسفانه یک اشتباه ویرایشی دارد که باید اصلاح شود و آن این است که نوشته «نسب‌شناسان» که درست آن «نسب‌شناسان» است. البته این اشتباه از متن کتاب (همان: ۶۷) به پشت جلد سرایت کرده است.

## ۲.۴ نقد محتوایی کتاب

### ۱.۲.۴ مزایای کتاب

مطالعه درخصوص حسین بن موسی با مشکلات عدیده روبه‌روست. از یک سو، منابع اندکی درباره این موضوع در دسترس است و از سوی دیگر، تحقیقات جدید نیز عموماً به بازنویسی مطالب یک‌دیگر پرداخته‌اند. تقریباً پژوهش‌گرانی که در این زمینه تحقیق کرده‌اند از مطالعه همه‌جانبه زندگانی حسین بن موسی عاجز بوده‌اند و نویسنده حاضر نخستین فردی است که با نگاه انتقادی به منابع موفق شده است تصویر تاحدی جامع را از حسین بن موسی ارائه دهد. نویسنده کتاب تلاش زیادی انجام داده است که پاسخی منطقی برای بسیاری از مجهولات درباره حسین بن موسی ارائه کند و در موارد زیادی هم موفق بوده است. نویسنده از خلال بررسی و تدقیق در گزارش‌های منابع به نکات نو و تازه رسیده است و خلاقیت‌های او در این تحقیق کم نیست. دست‌کم در موارد زیادی ذهن مخاطب را به تدبر در بعضی موضوعات وا می‌دارد. می‌توان ادعا کرد نویسنده نخستین اثر قابل‌قبول درباره حسین بن موسی را ارائه کرده است.

نکته دیگر این است که، به لحاظ بی‌طرفی علمی و ارزش‌گذاری‌های شخصی، نویسنده کتاب با وجود طبعی بودن بی‌طرفی را در مباحث رعایت کرده و تاجایی که امکان داشته از ارزش‌دواری به دور بوده و با زبانی خنثی مزار دقیق حسین بن موسی را بررسی کرده است. این خویشنداری و متانت در بررسی مزارات معمولاً موضوعی است که از چشم بیشتر نویسندگانی که در این زمینه قلم می‌زنند به دور مانده، اما این اثر تا اندازه زیادی در مهار این کشش درونی موفق بوده است.

### ۲.۲.۴ کاستی‌های کتاب

با وجود ارزش مند بودن کتاب اخوان‌مهدوی در مواردی که ذکر شد و برخوردار بودن از تحلیل‌های نو درباره حسین بن موسی، اشکالات متعددی در کتاب وجود دارد که در ادامه بدان‌ها اشاره می‌شود.

#### ۱.۲.۲.۴ جای خالی پیشینه پژوهش و نقد منابع

یکی از موضوعاتی که در هر تحقیقی بدیع و روش مند بودن آن را می‌رساند، پیشینه تحقیق است. اهمیت این بخش به آن دلیل است که کم‌تر موضوعی است که هیچ پژوهشی درباره آن انجام نشده باشد (ملایی توانی ۱۳۸۶: ۹۴). در کتاب، جای پیشینه پژوهش خالی است و نویسنده مطلب چندانی در این خصوص ذکر نکرده است. این مطلب درحالی است که پیش از این کتاب چندین کتاب و مقاله درباره حسین بن موسی تألیف یا تدوین شده است. تنها نویسنده در بعضی موارد و به صورت موردی در لابه‌لای فصل‌ها، مثلاً در میانه کتاب در صفحه ۶۶، به نقد بعضی از تحقیقات جدید پرداخته است، درحالی که لازم بود در بخش مستقلی در آغاز کتاب به پیشینه پژوهش پرداخته می‌شد. نویسنده، در صورت ارائه چنین مطالعاتی و ذکر نقاط قوت و ضعف آن منابع، برجستگی‌ها و نوآوری‌های کار خود را روشن می‌ساخت.

به لحاظ منبع‌شناسی، کتاب مفید است و منابع ذکر شده نیز موضوع مورد بحث نویسنده را به خوبی پوشش می‌دهد. البته، از برخی از منابع اصلی و معتبر در موضوع مورد بحث استفاده نشده است، درحالی که انتظار می‌رود چنین متنی با بهره‌گیری از همه منابع اصلی مربوط به موضوع نوشته شده و در منابع نیز مشخصات آن‌ها ارائه شده باشد تا خوانندگان مبتدی بدانند که در کدام کتاب‌ها می‌توانند راجع به موضوع مورد مطالعه خود مطالبی به دست آورند؛ کتاب‌های معروف و معتبری چون *تاریخ اهل بیت نقلاً عن الائمه، الانوار فی نسب آل النبئی المختار، تذکره الخواص من الامة بذکر خصائص الائمه، کتاب المعقبین من ولد الامام امیرالمومنین، المجدی فی انساب الطالبیین، سراج الانساب، النفحة العنبریه فی انساب خیر البریه، جمهرة انساب العرب، قرب الاسناد، بصائر الدرجات، علل الشرایع، تاریخ بغداد، حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء، و فضائل امیرالمومنین*، که حاوی اطلاعات مهمی درباره موضوع کتاب‌اند، از دید نویسنده مغفول مانده است. هم‌چنین، نقد منابع دست‌اول در کتاب وجود ندارد. شایسته بود نویسنده در فصل مستقلی به نقد منابع و پیشینه پژوهش می‌پرداخت.

هم‌چنین، نویسنده هیچ توضیح اجمالی درباره نویسندگانی که از آن‌ها مطلبی نقل کرده ارائه نکرده، حتی سال تولد یا وفات آن‌ها را نیز ذکر نکرده و همگی را به آگاهی تاریخی مخاطبان واگذار کرده است. شاید برای اهل تاریخ چندان ضروری نباشد، اما برای غیر اهل تاریخ این کتاب آگاهی چندانی در این زمینه به دست نمی‌دهد.

#### ۲.۲.۲.۴ استفاده اندک نویسنده از منابع حدیث و رجال

نویسنده فصل دوم را با مهاجرت حسین بن موسی آغاز کرده، درحالی‌که در فصل نخست به پدر، مادر، خواهران، و برادران حسین پرداخته است. خواننده غیرمتخصص پس از ورود به فصل دوم می‌پندارد که اطلاعات دیگری درباره وی وجود نداشته که نویسنده بلافاصله پس از بحث درباره خانواده به مهاجرت و به تبع آن بررسی مزارات منتسب بدو پرداخته است، درحالی‌که با تجزیه و تحلیل احادیثی که حسین بن موسی راوی آنها بوده است، اطلاعات ذی‌قیمتی از نوجوانی، جوانی، اعتقادات، و کیفیت ارتباط وی با امامان زمانش به دست می‌آید. نویسنده بدون بررسی این مسائل بلافاصله درباره چرایی مهاجرت حسین بن موسی سخن گفته است، درحالی‌که باید ابتدا به این مسائل مهم می‌پرداخت تا ذهن خواننده آماده شود، سپس به مهاجرت و چرایی آن می‌پرداخت.

هم‌چنین، نویسنده در فصل نخست تمام احادیث حسین بن موسی را استخراج نکرده و برای حسین بن موسی هفده روایت برشمرده که یازده روایت را از حسین بن موسی بن جعفر (ع) دانسته و باقی اسانید مشتمل بر نام حسین بن موسی را مربوط به راوی دیگری با تشابه اسمی دانسته است (اخوان مهدوی ۱۳۹۲: ۲۹-۳۴). برخلاف اخوان مهدوی، شیخی زازرانی شمار احادیث حسین بن موسی را ۲۷ حدیث دانسته است (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به شیخی زازرانی ۱۳۹۴: ۱۳۷-۱۷۸). هم‌چنین، نویسنده صرفاً در منابع انساب دربی یافتن فرزندان و نوادگان حسین بن موسی بوده و از متون حدیثی غافل بوده است، درحالی‌که در منابع حدیثی نیز از فرزندان وی سخن گفته‌اند (حر عاملی ۱۴۰۹: ج ۱، ۵۶؛ خزاز رازی قمی ۱۴۰۱: ۳۲). در مجموع، باید گفت که نویسنده، آن‌گونه که باید، از منابع حدیثی استفاده نکرده است.

نویسنده از منابع رجالی نیز بهره چندانی نبرده است. راویان مهمی هم‌چون احمد بن محمد بن عیسی اشعری رئیس القمیین، محمد بن خالد برقی، محمد بن اسماعیل بن ابراهیم بن موسی بن جعفر مکنی به ابوعلی، محمد بن اورمه قمی، و عبدالله بن جعفر حمیری بی‌واسطه از وی روایت کرده‌اند و محدثانی چون حسین بن احمد بن ادریس، احمد بن محمد بن خالد برقی، ابوالحسن علی بن محمد بن بندار قمی، احمد بن محمد بن سعید معروف به ابن عقده، و... نیز از حسین بن موسی با واسطه حدیث روایت کرده‌اند (جندقیان ۱۳۹۴: ۴۵۲-۴۵۴؛ شیخی زازرانی ۱۳۹۴: ۱۴۷-۱۵۰). بررسی راویان مهم حسین بن موسی راه‌گشای حیات علمی حسین بن موسی و شاگردان وی خواهد بود.

بررسی کتاب حسین بن موسی (ع) ... (محمد باقری و سعید طاوسی مسرور) ۱۵

درباره منابع رجالی و حدیثی باید توجه داشت که می‌توان آن‌ها را از منابع تاریخی دانست، زیرا منبع تاریخی هر متنی است که بتوان از آن استفاده تاریخی کرد، نه صرفاً کتب رسمی تاریخ (بنگرید به الویری ۱۳۹۸: ۱۹۶-۱۹۷، ۲۱۷-۲۳۲؛ پاکتچی ۱۳۹۲: ۲۷-۲۸؛ جعفریان ۱۳۹۱: ۲۰-۲۶). البته، استفاده تاریخی از منابع حدیثی، رجالی، ادبی، لغوی، جغرافیایی، و... نیازمند دقت نظرهای معمول در دانش تاریخ در نقد بیرونی و نقد درونی گزارش‌هاست (بنگرید به حضرتی ۱۳۹۰: ۴۹-۵۸؛ برای آگاهی بیشتر، بنگرید به پاکتچی ۱۳۹۷).

#### ۳.۲.۲.۴ اشتباه در سال تولد و وفات حسین بن موسی

نویسنده معتقد است حسین بن موسی در سال ۱۷۸ ق، یک سال پیش از زندانی شدن امام کاظم (ع)، متولد شده است. به همین سبب، وی را در شمار آخرین فرزندان امام کاظم (ع) ذکر کرده است (اخوان‌مهدوی ۱۳۹۲: ۱۹). درحالی‌که، باتوجه‌به احادیث روایت‌شده از حسین بن موسی، وی در دوره حیات پدرش، امام موسی کاظم (ع)، در دوره نوجوانی به سر می‌برده و احتمالاً در دهه شصت قرن دوم هجری متولد شده است (برای آگاهی بیشتر، بنگرید به باقری و ثنایی ۱۳۹۷: ۲۱۸-۲۱۹).

هم‌چنین، نویسنده معتقد است حسین بن موسی در سال ۲۰۳ ق وفات یافته است (اخوان‌مهدوی ۱۳۹۲: ۶۸). باید گفت براساس منابع انساب، حدیث، و رجال، تنها منابعی که از حسین بن موسی سخن گفته‌اند، سال وفات حسین بن موسی را نمی‌توان به‌دست آورد و این سخن نویسنده بدون اعتبار است.

#### ۴.۲.۲.۴ ضعیف بودن برخی استنادات نویسنده

از دلایل نویسنده مبنی بر دفن حسین بن موسی در طبس وجود وقف‌نامه از سال ۶۲۴ ق به بعد است (اخوان‌مهدوی ۱۳۹۲: ۷۹، ۱۱۴-۱۱۵)، درحالی‌که متن هیچ‌یک از وقف‌نامه‌ها را ذکر نکرده است که بتوان از آن به‌دست آورد که این وقف‌نامه‌ها به حسین بن موسی اشاره دارند. هم‌چنین، بر فرض این‌که در این وقف‌نامه‌ها نام حسین بن موسی ذکر شده باشد، دلیلی محکم مبنی بر وجود مزار حسین بن موسی در طبس نیست. به‌علاوه، صرف ذکر نام حسین بن موسی دلیل نمی‌شود که منظور حسین، پسر امام کاظم (ع)، است.

از نکات قابل تأمل در اطلاعات وقف‌نامه‌هایی که نویسنده ذکر کرده وقف‌نامه‌ای بدین شرح است: «چهار سهم از کل دوازده سهم روستای جَمز، توسط امیراسماعیل گیلکی در سال ۷۲۶ ق برای تأمین روشنایی امام‌زاده». باید گفت خاندان امیرگیلکی که اسماعیلی مذهب بودند نزدیک به دو سده در طبس حکومت کردند که مهم‌ترین حاکم آن امیراسماعیل گیلکی (حک حدود ۴۹۳- حدود ۵۰۰ ق) بوده که جزو حاکمان مهم و مؤثر زمانه خود محسوب می‌شده است (اقبال‌آشتیانی ۱۳۲۶: ۵۰). سال وقف وقف‌نامه یادشده ۷۲۶ ق است که دو سده با زمان زندگانی امیراسماعیل گیلکی فاصله دارد.

هم‌چنین، نویسنده درباره دیگر موارد وقف شده نوشته است: «میاه و اراضی بشرویه (۵۰ سهم آب و اراضی آن) توسط میرسیدعبدالحق گورسرخی در سال ۶۲۴ ق برای مصارف متفرقه. تمام روستای ملوتند توسط میرسیدعبدالحق گورسرخی در سال ۶۳۷ ق برای تأمین غذای خدام». سپس چند خط بعد نوشته است: «دو قطعه زمین با ۳۶ فوجان آب در روستای دیهشک، توسط میرسیدعبدالحق گورسرخی در سال ۷۲۶ ق برای غذای فقرا در شب جمعه». باید گفت سال نخستین وقف ۶۲۴ ق با سومین وقف به وسیله میرسیدعبدالحق گورسرخی ۱۰۲ سال فاصله است. اگر نخستین وقف را در پنج‌سالگی گورسرخی بدانیم و سومین وقف را ۱۰۷ سالگی وی، بازهم پذیرش آن بسیار بعید است.

از دیگر دلایل نویسنده مبنی بر دفن حسین بن موسی در طبس قدمت آرامگاه و کتیبه‌هایی است که در آنجا نصب بوده و متعلق به قرن پنج هجری است (اخوان‌مهدوی ۱۳۹۲: ۷۸-۷۹). باید گفت، به‌سان وقف‌نامه‌هایی که نویسنده بدان اشاره داشته است، قدمت بنای آرامگاه و کتیبه‌های آن دلیلی محکم بر وجود مزار حسین بن موسی در طبس نیست. افزون‌براین، در متن کتیبه‌ها از حسین بن موسی نیز ذکر نشده است، بلکه اصلی‌ترین دلیل بر وجود مزار حسین بن موسی در طبس اطلاعات منابع انساب است، چراکه از بررسی اطلاعات این منابع می‌توان دفن حسین بن موسی در طبس را برداشت کرد (ابن طباطبا ۱۳۸۸: ۲۱۸-۲۱۹؛ ابن‌عنبه ۱۳۸۳: ۲۴۱).

#### ۵.۲.۲.۴ قابل‌گسترش بودن تحلیل‌های نویسنده

نویسنده در بسیاری موارد از تحلیل محتوا بهره گرفته و نتایج مناسبی عرضه کرده است، اما برخی از مطالب تحلیلی کتاب امکان‌گسترش داشته که نویسنده از انجام آن خودداری کرده است؛ مثلاً در نقد‌نامه امام رضا (ع) به حاکم طبس می‌توانست دلایل بیش‌تری ذکر



کند. برای نمونه، ذکر نشدن نامه یاد شده در هیچ کدام از منابع تاریخی، رجالی، حدیثی، و... متقدم بر کتاب منشی‌باشی که در سده چهاردهم قمری نوشته شده است. باتوجه به نقش برجسته امام رضا (ع) در دوره اقامت ایشان در خراسان، در مقام ولی عهد خلیفه، انتظار می‌رود که منابع متقدم از آن یاد کرده باشند، ولی جای تعجب است که اولین بار منشی‌باشی در سده چهاردهم قمری ذکر می‌شود از آن به میان آورده است (باقری و ثنایی ۱۳۹۷: ۲۱۵). یا این که نام عامر بن زروامهر، در مقام حاکم طبرستان در زمان مأمون، در هیچ منبع تاریخی و غیرتاریخی پیش از منشی‌باشی تا سده چهاردهم قمری ذکر نشده است (همان: ۲۱۸).

نویسنده، از میان مزارات منتسب به حسین بن موسی، صرفاً سه مزار را بررسی کرده و درباره دیگر مزارات، پیرو فقیه بحر العلوم بوده و به آثار وی ارجاع داده و خود تحقیق نکرده است. از این میان، مزار کوفه را بسیار مختصر بررسی کرده و در بررسی مزار شیراز نیز صرفاً به رد انتساب حسین بن موسی بن جعفر (ع) به این مزار پرداخته و در صدد آگاهی از هویت حقیقی شخصیت مدفون در مزار برنیامده است، در حالی که نسب‌شناس معاصر، سید عبدالرزاق کمونۀ نجفی (۱۳۲۴-۱۳۹۰ق)، ظاهراً بر اساس اطلاعات منابعی چون *الانساب المشجره* قبر منسوب به حسین بن موسی در شیراز را از آن حسین بن اسحاق بن موسی (ع) دانسته است. به نوشته کمونۀ، جمال‌الدین گرگانی در حاشیۀ خود بر *بحر الانساب المشجره* قبر حسین بن اسحاق بن موسی را در شیراز دانسته است (کمونۀ ۱۳۸۹: ۱۶۱؛ بنگرید به محسنی ۱۳۹۲: ۵۷-۵۸؛ برای آگاهی بیشتر، بنگرید به باقری و ثنایی ۱۳۹۹: ۳۷-۵۸).

لازم است گفته شود که نویسنده درباره مزار حسین بن موسی در روستای زرگ، در ۴۵ کیلومتری طبرستان، از جمله مزارات منتسب به حسین بن موسی، نیز تحقیق نکرده و در فصل چهارم کتاب در ذیل معرفی جاذبه‌های طبرستان صرفاً آن را معرفی کرده و نوشته است: «برخی اهالی معتقدند که این مزار مدفن حسین بن موسی بن جعفر است، ولی هیچ‌گونه دلیل و مدرکی این ادعا را تأیید و اثبات نمی‌کند و همه منابع بر وجود مدفن حسین بن موسی در شهر طبرستان دلالت دارد» (اخوان‌مهدوی ۱۳۹۲: ۱۳۹-۱۴۰)، در حالی که نیاز بود درباره شخصیت مدفون در این مزار تحقیق و در فصل دوم کتاب آن را ارائه می‌کرد.

هم‌چنین، نویسنده به زندگی حسین بن موسی در عراق اشاره‌ای نکرده است، در حالی که نگاهی به روایان حسین بن موسی به خوبی نشان می‌دهد که وی بخشی از عمر خویش را

در عراق به سر برده است و محدثان بزرگ قم، که به عراق رفته‌اند، روایات ایشان را نقل می‌کنند؛ خصوصاً محمد بن اسماعیل بن ابراهیم که بیش‌ترین روایات حسین بن موسی را نقل می‌کند و بنابه گزارش خطیب بغدادی در بغداد ساکن بوده و از حسین بن موسی حدیث شنیده است (شیخی زازرانی ۱۳۹۴: ۱۶۰).

#### ۶.۲.۲.۴ اشکالات پاورقی‌ها و کتاب‌نامه

- گاه مطالب طرح‌شده بدون نشانی و ارجاعی از منبع اصلی آن‌ها آمده‌اند؛ مانند صفحه ۱۶ که در توضیح لقب‌های عبد صالح و باب‌الحوائج به‌جای ارجاع به منابع نخستین و متقدم نشانی آن در *دائرةالمعارف تشیع*، از تحقیقات جدید، آمده است، یا این‌که در صفحه ۴۰، هنگام سخن از درخواست امام رضا (ع) از خواهران و برادران برای پیوستن به ایشان، نیز به‌جای ارجاع به منابع نخستین به کتاب بزرگ عالم‌زاده، از تحقیقات جدید، ارجاع داده شده است.
- در پاورقی و به‌تبع آن در کتاب‌نامه، نویسنده به مدخل‌های دانش‌نامه‌ها و مقالات ارجاع نداده، بلکه به‌خود دانش‌نامه‌ها و نشریات ارجاع داده، درحالی‌که صحیح آن ارجاع به نویسنده یا نویسندگان آن مدخل یا مقاله است. این درحالی‌است که هنگام ارجاع به کتاب‌ها، به‌شیوه مرسوم ارجاع‌دادن، نام خانوادگی نویسنده و نام کتاب و شماره جلد و صفحه آمده است.
- اسامی کتاب‌ها در کتاب‌نامه هیچ‌کدام برجسته نشده و برخی ایرانی‌ک شده و برخی دیگر به همان شکل مانده‌اند و با بقیه مشخصات کتاب‌شناختی تمایزی ندارند.
- در کتاب‌نامه، نویسنده تاریخ‌گزیده را در ذیل حمدالله مستوفی ذکر کرده، درحالی‌که باید با نام خانوادگی نویسنده آن یعنی مستوفی ذکر می‌کرد. هم‌چنین، در متن کتاب صفحه ۴۸ از مستوفی صرفاً با عنوان «حمدالله» یاد کرده است، درحالی‌که باید از نام خانوادگی وی استفاده می‌کرد. هم‌چنین، کویرهای ایران را در ذیل «سون هدین» ذکر کرده است، درحالی‌که باید ابتدا نام خانوادگی نویسنده ذکر می‌شد: «هدین، سون و ...».
- نویسنده از یک نسخه خطی و یک سند استفاده کرده است، اما معرفی این دو منبع در کتاب‌نامه کامل و دقیق نیست.

- نویسنده برای همه آن چه نقل کرده ارجاعات آن را ارائه نکرده است؛ نظیر یکی از اشکالاتی که بر نامه امام رضا (ع) به حاکم طبرستان ذکر کرده است: «پسری از اولاد قریش به نام حسین مفقود شده و به طور روشن اسمی از حسین، برادر امام رضا (ع)، در میان نیست» (اخوان مهدوی ۱۳۹۲: ۶۴) که نخستین بار محمدرضا اظهري بدان اشاره کرده است (اظهري ۱۳۴۷: ۱۴۲).

- مروری بر کتاب نامه نشان می دهد که نویسنده در برخی موارد، مثلاً المقالات والفرق، فرق الشیعة، و سفرنامه ابن بطوطه به جای اصل منابع به ترجمه آنها مراجعه کرده است، در حالی که لازمه یک کار پژوهشی جدی در این باره رجوع به منابع به زبان اصلی، خصوصاً در منابع عربی، است.

#### ۷.۲.۲.۴ دیگر اشکالات محتوایی

- شایسته بود در پیش گفتار با عنوان گذاری مباحث مربوط به اهداف کتاب - اهداف کلی، جزئی، شیوه پژوهش و تنظیم اثر، ضرورت و اهمیت، ویژگی های متمایز این اثر، و... به روشنی بحث می شد.

- نویسنده سخنی از شیخ مفید درباره فرزندان امام کاظم (ع) نقل کرده که «برای هر یک از فرزندان حضرت موسی بن جعفر (ع) فضیلت و منقبتی جداگانه و مشهور است و حضرت رضا (ع) در فضیلت مقدم بر دیگران بود» (مفید ۱۴۱۳: ج ۲، ۲۴۴). به نظر می رسد، این تعبیر شیخ مفید درباره فرزندان امام کاظم (ع) قابل خدشه باشد، چراکه امام رضا (ع) از عملکرد برخی برادران خود رضایت نداشتند. برای نمونه، زید در بصره خانه های بنی عباس را به آتش کشید و اعمالی مرتکب شد که نارضایتی امام رضا (ع) را در پی داشت. هم چنین، بعضی دیگر از برادران آن حضرت، که از میان آنها نام عباس بن موسی مشخصاً ذکر شده است، پس از شهادت پدر نزد قاضی مدینه از امام رضا (ع) بابت اموال و دارایی های پدر و اختیارات گسترده ای که امام کاظم (ع) به امام رضا (ع) به عنوان جانشین خود داده بود، اعتراض و تلاش کردند از اختیارات وصی پدر بکاهند. لذا، در توجیه عبارت شیخ مفید، بهتر است گفته شود مقصود ایشان بیش تر فرزندان امام کاظم (ع) است (اشتری تلخستانی و گودرزی ۱۳۹۴: ۷۱-۷۲).

- نویسنده در بسیاری از موارد که مطالب منابع دست‌اول را نقل کرده، هم متن عربی و هم ترجمه فارسی آن را ذکر کرده است، درحالی‌که صحیح آن است که ترجمه فارسی در متن کتاب بیاید و متن عربی در پاورقی.
- نویسنده به صورت اجمالی به معرفی چند وقف‌نامه و تاریخ وقف آن‌ها اشاره کرده است، درحالی‌که نیکوتر آن بود که در فصلی مستقل یکایک وقف‌نامه‌های آرامگاه را بازخوانی می‌کرد. نکته جالب توجه این است که نویسنده هیچ‌یک از وقف‌نامه‌ها را ندیده و منبع وی نه وقف‌نامه‌ها، بلکه مقالاتی است که گزارشی از آن وقف‌نامه‌ها ارائه کرده‌اند. درحقیقت، نویسنده به منابع دست‌اول توجه نکرده و به منابع دست‌دوم و تحقیقات جدید ارجاع داده است.
- در فصل سوم، آرامگاه حسین بن موسی، تنها به پنج تن از مشاهیر مدفون در آرامگاه اشاره شده است، درحالی‌که چه پیش از زلزله شهریور سال ۱۳۵۷ و چه پس از آن مشاهیر بسیاری در آنجا دفن شده‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان به حاکمان و صاحب‌منصبان سلسله محلی عرب‌شیبانی طبرس مثلاً عمادالملک، میرزا ابوالقاسم خان، سردار مکرم، همگی از حاکمان این سلسله (امینی ۱۳۸۵: ۶۷)، بزرگان شهر، شهدای جنگ تحمیلی، و... اشاره کرد. لازم بود حداقل در جدولی نام این افراد ذکر می‌شد.
- یکی از جنبه‌های مثبت آثار علمی، به‌ویژه در حوزه علوم انسانی و تاریخ، بهره‌گیری از ابزاری چون جدول، نمودار، طرح‌های هندسی، و سخن‌گفتن به زبان غیرنوشتاری است. از ضعف‌های این اثر و نقصان‌هایی که می‌توان در این گونه از آثار مشاهده کرد بی‌توجهی نویسنده به این موارد است؛ به‌ویژه نویسنده درخصوص معرفی فرزندان و نوادگان حسین بن موسی می‌توانست از طرح‌های هندسی شجره‌نامه‌ای استفاده کند و با زبان غیرمتنی بیان دارد تا به درک واضح‌تری از فرزندان و نوادگان حسین بن موسی رهنمون شود. هم‌چنین، در معرفی مزارات منسوب به حسین بن موسی و هویت حقیقی شخصیت مدفون در آن‌ها نیز، می‌توانست از جدول استفاده کند و با زبان غیرمتنی سخن خویش را بیان کند.
- در صفحه ۶۸ کتاب این عبارت عبیدلی «و بالطبسين قوم يقولون: انهم من الموسويين، و انهم من ولد المفقود» (عبیدلی ۱۴۱۳: ۳۳۸-۴۳۶) به این شکل ترجمه شده است که

«در طبس گروهی معتقدند که از موسویین هستند؛ آن‌ها از فرزندان مفقودند». این ترجمه درست نیست، زیرا انتساب به مفقود هم مورد ادعای آن افراد بوده است، نه این که عبیدلی خود آن را پذیرفته باشد. در ادامه، نویسنده از این عبارت نتیجه گرفته است که بقعه حسین بن موسی در طبس دارای تاریخی کهن است، ولی ربط منطقی بین این جمله و این نتیجه وجود ندارد. نویسنده می‌توانست از عبارتی که ابن طباطبا (د ۴۴۹ق) در *منتقلة الطالبية* نوشته است چنین نتیجه‌ای بگیرد، زیرا ظاهراً این جمله که «يقولون: الحسين بن موسى الكاظم المقيم بطبس و مات هناك وقبره بها» قدیمی‌ترین اشاره به مزار حسین بن موسی در طبس است که البته چون با قید «يقولون» بیان شده است، معلوم نیست که مورد پذیرش ابن طباطبا قرار گرفته باشد.

- نویسنده به کتاب *تاریخ تشیع و مزارات شهرستان ساری* نوشته فقیه بحر العلوم مراجعه کرده و از آن بسیار استفاده کرده است، اما به کتاب *هزار مزار ایران - استان یزد*، که نوشته همین نویسنده است، مراجعه نکرده است و این یکی از مهم‌ترین نقایص کار اوست، زیرا فقیه بحر العلوم در این اثر مفصل به مزار منسوب به حسین بن موسی در طبس پرداخته است (فقیه بحر العلوم ۱۳۸۹: ۵۸-۷۳).

- شایسته بود توضیح کلمات تخصصی معماری مانند ازاره، ساقه، مقرنس، ترنج، و... در پانویس ذکر می‌شد.

- شایسته بود اعراب‌گذاری اسامی و امکان‌ها خاص و کتاب‌ها صورت می‌گرفت.

- نبودن قسمتی با عنوان نتیجه‌گیری در پایان کتاب را می‌توان از ضعف‌های کتاب دانست که باعث می‌شود مخاطب در برخی موارد به جمع‌بندی کلی در مورد برخی مباحث مطرح در کتاب نرسد. هم‌چنین، کتاب فاقد پیش‌نهاد پژوهش است.

## ۵. نتیجه‌گیری

پژوهش‌گران ایرانی باین که از سال‌های دور به پژوهش‌های متعددی پیرامون حسین بن موسی (ع) پرداخته‌اند، کتابی جامع در این حوزه نگاشته نشده بود. این خلأ محسوس را کتاب حسین بن موسی، *زندگانی، شخصیت، آرامگاه* تألیف علی اخوان مهدوی به‌نوعی پر کرده است. از این روی، گام نهادن نویسنده در این میدان را می‌بایست ارج نهاد که آثار بسیاری در این زمینه مطالعه کرده است و اطلاعات ارزش‌مندی به مخاطب می‌دهد. از نظر

شکلی، کتاب با قلم مناسبی نگاشته شده و، جز کاستی‌های معدود، به‌طور کلی ویراستاری آن به‌خوبی انجام گرفته و قواعد ویرایشی در آن رعایت شده است. حروف‌نگاری و صحافی کتاب نیز مطلوب است و صفحه‌آرایی آن به‌نسبت خوب و به‌قاعده انجام یافته است. با این حال، در کتاب کاستی‌هایی مشاهده می‌شود که از آن جمله می‌توان به جای خالی پیشینه پژوهش و نقد منابع در کتاب، استفاده اندک نویسنده از منابع حدیث و رجال، اشتباه در سال تولد و وفات حسین بن موسی، ضعیف‌بودن بعضی استنادات نویسنده، قابل‌گسترش‌بودن تحلیل‌های نویسنده، اشکالات پاورقی‌ها و کتاب‌نامه اشاره کرد. امید است که این مقاله، علاوه‌بر کمک به نویسنده برای بازنگری و تکمیل کتاب خود، محل رجوع پژوهش‌گرانی باشد که در آینده قصد پژوهش درباره حسین بن موسی بن جعفر (ع) و مزار منسوب به وی در طبرس را دارند.

## کتاب‌نامه

- ابن طباطبا، ابراهیم بن ناصر (۱۳۸۸)، *منتقاله الطالبیه*، به‌کوشش سیدمحمد مهدی سیدحسن خراسان، نجف: منشورات المطبعة الحیدریة.
- ابن‌عنه، جمال‌الدین احمد (۱۳۸۳)، *عمده الطالب فی انساب آل ابی طالب*، تحقیق سیدمهدی رجایی، قم: کتاب‌خانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- اخوان‌مهدوی، علی (۱۳۸۲)، «ستاره‌ای در کویر؛ گزارشی از زندگی حسین بن موسی (ع)»، *زائر*، ش ۱۰۹.
- اخوان‌مهدوی، علی (۱۳۹۲)، *حسین بن موسی الکاظم؛ زندگانی، شخصیت، آرامگاه*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- اخوان‌مهدوی، علی (۱۳۹۵)، «کنکاشی پیرامون آرامگاه‌های منسوب به حسین بن موسی الکاظم (ع)»، در: *ذکر جمیل، یادنامه دکتر مهدی جلیلی*، به‌اهتمام دکتر مهدی مجتهدی، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- اشتری تلخستانی، امیر و ابراهیم گودرزی (۱۳۹۴)، «واکاوی شخصیت و روایات حسین بن موسی (ع) در منابع»، در: *مجموعه مقالات برگزیده کنگره ملی امام‌زادگان با محوریت حسین بن موسی الکاظم (ع)*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- اظهری، محمدرضا (۱۳۴۷)، «امام‌زاده طبرس»، *نامه آستان قدس*، ش ۳۳ و ۳۴.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۲۶)، «تحقیقات تاریخی»، *یادگار*، س ۳، ش ۹.

بررسی کتاب حسین بن موسی (ع) ... (محمد باقری و سعید طاوسی مسرور) ۲۳

- الویری، محسن (۱۳۹۸)، *تاریخ اجتماعی شیعیان*، قم، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، سمت.
- امینی، محمود و سعید برقی (بی تا)، «طبس وارث میراث فرهنگی»، *زائر*، س ۳، ش ۳.
- امینی، محمود (۱۳۸۵)، *جغرافیای تاریخی طبس*، یزد: نیکوروش.
- بارانی، محمدرضا و سید یاسین زاهدی (۱۳۹۰)، «شرح حال پنج تن از فرزندان امام کاظم (ع)»، فصل نامه سخن تاریخ، س ۵، ش ۱۲.
- باقری، محمد و حمیدرضا ثنائی (۱۳۹۷)، «بررسی سندی و محتوایی نامه امام رضا (ع) به حاکم طبس»، فصل نامه فرهنگ رضوی، ش ۲۲.
- باقری، محمد و حمیدرضا ثنائی (۱۳۹۹)، «واکاوی گزارش‌ها درباره دفن امامزاده حسین بن موسی (ع) در شیراز»، فصل نامه فرهنگ رضوی، ش ۳۲.
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۱)، *روش‌شناسی تاریخ، تنظیم و ویرایش صالح زارعی*، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۷)، *تقد متن*، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- جعفریان، رسول (۱۳۹۱)، *حیات فکری سیاسی امامان شیعه*، تهران: علم.
- جندقیان، محمدمهدی (۱۳۹۴)، «جایگاه علمی حدیثی حسین بن موسی الکاظم در دوران حضور اهل بیت»، در: *مجموعه مقالات برگزیده کنگره ملی امامزادگان با محوریت حسین بن موسی الکاظم (ع)*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹)، *وسائل الشیعه*، قم: موسسه آل‌البیت.
- حضرتی، حسن (۱۳۹۰)، *روش پژوهش در تاریخ‌شناسی*، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- خزازی رازی قمی، علی بن محمد (۱۴۰۱)، *کفایة الاثر فی النصّ علی الائمه الاثنی عشر*، تحقیق عبداللطیف حسینی کوهکمری، قم: بیدار.
- دانش دوست، یعقوب (۱۳۶۹)، *طبس شهری که بود*، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- دهدست، محمدرضا (۱۳۸۴)، *گم‌شده بنی‌هاشم، بی جا: بی نا*.
- شیخی زازرانی، داود (۱۳۹۴)، «واکاوی روایات حسین بن موسی بن جعفر در کتب فریقین»، در: *مجموعه مقالات برگزیده کنگره ملی امامزادگان با محوریت حسین بن موسی الکاظم (ع)*، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۰۳)، *تاریخ الامم و الملوک*، بیروت: الاعلمی.
- عالم‌زاده، بزرگ (۱۳۷۷)، *حسین بن موسی (ع) ستاره پرفروغ آسمان کویر*، مشهد: به‌نشر.
- عالم‌زاده، بزرگ (۱۳۷۷-۱۳۷۸)، «برادر امام رضا (ع)؛ یادگاری از سلاله پیامبر (ص) در طبس»، *زائر*، س ۵، ش ۱۱.

۲۴ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۱، شماره ۱۲، اسفند ۱۴۰۰

- عالم‌زاده، بزرگ (۱۳۸۲)، نوری منیر در افق کویر، طبس: امور فرهنگی آستانه مبارکه حضرت حسین بن موسی الکاظم (ع).
- عبیدلی، ابوالحسن محمد (۱۴۱۳)، تهذیب الانساب و نهایه الاعقاب، تحقیق محمدکاظم محمودی، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- فقیه بحرالعلوم، محمدمهدی (۱۳۸۹)، هزار مزار ایران - استان یزد، قم: وثوق.
- کمون، عبدالرزاق (۱۳۸۹)، آرامگاه‌های خاندان پاک پیامبر و بزرگان صحابه و تابعین، ترجمه عبدالعلی صاحبی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- محسنی، مصطفی (۱۳۹۲)، خورشید درخشان ساوه، قم: زائر.
- مروزی ازوارقانی، اسماعیل بن حسین (۱۴۰۹)، الفخری فی انساب الطالبین، تحقیق سیدمهدی رجایی، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- مفید، محمدبن محمد (۱۳۴۶)، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ترجمه و شرح هاشم رسولی محلاتی، تهران: اسلامیه.
- مفید، محمدبن محمد (۱۴۱۳)، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم: کنگره شیخ مفید.
- ملایی توانی، علی‌رضا (۱۳۸۶)، درآمدی بر روش پژوهش در تاریخ، تهران: نی.
- یوسفی فر و دیگران (۱۳۹۷)، «نقدی بر کتاب پیشه‌وران و زندگی صنعتی آنان در عهد صفوی: جستارهایی در تاریخ اجتماعی اقتصادی ایران»، پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، س ۱۸، ش ۱۰.